

Μελέτες για το φύλο

Το φύλο
της
μετανάστευσης

επιμέλεια

Ντίνα Βαΐου

Μαρία Στρατηγάκη

ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ

Στρατηγικές κοινωνικής ένταξης των μεταναστριών: Περιορισμοί, επιλογές και προοπτικές

ΜΑΡΙΑ ΛΙΑΠΗ

Στο κείμενο που ακολουθεί παρουσιάζονται τα βασικά ευρήματα διακρατικής έρευνας,¹ η οποία διεξήχθη στην Αθήνα την περίοδο 2006-2008, με αντικείμενο την επίδραση των δημόσιων πολιτικών, και ιδιαίτερα της μεταναστευτικής πολιτικής, στη θέση των μεταναστριών και στη διατύπωση προτάσεων πολιτικής, οι οποίες υιοθετούν την κοινωνική ένταξη τους και προωθούν την κοινωνική συνοχή. Η παρουσία των μεταναστευτικών πληθυσμών, εκτός από μεγάλη πρόκληση για την κοινωνική συνοχή σε όλες τις ευρωπαϊκές κοινωνίες, συνιστά ταυτόχρονα μεγάλη δύναμη κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης.

Στόχος της έρευνας ήταν η αξιολόγηση της δυναμικής των πολιτικών, η οποία βασίζεται στους στόχους –εσκεμμένους και μη–, στον τρόπο εφαρμογής και κυρίως στις μακροχρόνιες επιδράσεις στους αποδέκτες, τις μετανάστρες εν προκειμένο. Ειδικότερα, η μεθοδολογία της βιογραφικής αξιολόγησης των πολιτικών αντι να επικεντρώνεται σε συγκεκριμένα εργαλεία πολιτικής (π.χ. νομοθεσία) εστιάζεται σε όλο το φάσμα των πολι-

1. Integration of Female Immigrants in Labour Market and Society: Policy Assessment and Policy Recommendations «FeMiPol»: ερευνητικό σχέδιο συγχρηματοδοτούμενο από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή στο πλαίσιο του δού Προγράμματος (2002-2006). Συμμετείχαν: Institute of Social Research at J.W. Goethe-University, Frankfurt am Main, Germany, Oxford Brookes University, UK, Université de Paris X, Nanterre, France, University of Florence, Italy, Institute for Contemporary Social and Political Studies, Slovenia, Jagiellonian University Krakow, Poland, Centre for Research on Women's Issues (Diotima), Athens, Greece, Intercollege, Nicosia, Cyprus.

τικών που επιδρούν στη ζωή της ομάδας-στόχου. Με τον τρόπο αυτό μπορούν να προσδιοριστούν τα *σωρευτικά αποτελέσματα* τόσο των στοχευμένων πολιτικών ένταξης –σε εμβρυακό ακόμη στάδιο στην Ελλάδα– όσο και των άλλων πολιτικών, δεδομένου ότι οι μεν μπορούν να υλοστηρίζουν αλλά και να εξουδετερώσουν τις δε.

Μέσα από την ανάλυση των βιογραφικών συνεντεύξεων στις οποίες οι μετανάστες μιλούν για τη ζωή, τα σχέδια, τις εμπειρίες και τις επιδιώξεις τους, επιχειρούμε τον εντοπισμό των εμποδίων και των δομικών περιορισμών που θέτουν οι πολιτικές κοινωνικής ένταξης ή η απουσία τους. Παράλληλα, επιδιώκουμε την ανάδειξη των διαφορετικών στρατηγικών και πρακτικών τις οποίες οι ίδιες οι μετανάστες ακολουθούν, προκειμένου να αντιμετωπίσουν αυτά τα εμπόδια, να εκπληρώσουν τους στόχους τους και να πραγματοποιούν τα σχέδια ζωής τους. Με τον τρόπο αυτό μπορούμε να φωτίσουμε τη σημασία της δράσης των ίδιων των υλοκείμενων μέσα στο συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο, προκειμένου να (επανα)διαπραγματευτούν τη θέση τους ή και να την αλλάξουν (agency-sensitive concept of integration, Kontos κ.ά., 2008).

Από τη θεωρητική αυτή σκοπιά έμφαση δίνεται στην ανάδειξη του δρώντος υλοκείμενου (agency). Κατά συνέπεια, η (κοινωνική) ένταξη νοείται ως η *δυνατότητα για εμπρόθετη δράση* μέσα σε ένα κοινωνικό πλαίσιο, βασικές συνιστώσες της οποίας είναι η ικανότητα των μετανάστων να αντιμετωπίζουν προβλήματα και εμπόδια, να επιτυγχάνουν τη συσσώρευση και αξιοποίηση πόρων και να πραγματοποιούν την αίσθηση του ανήκειν (sense of belonging – Anthias κ.ά., 2008) στην κοινωνία υποδοχής.

Με άλλα λόγια, κατανοούμε την κοινωνική ένταξη των μεταναστριών ως το αποτέλεσμα των προσαθεσίων τους να διεκδικήσουν μια θέση στην κοινωνία υποδοχής, θέσεις εργασίας στην αγορά εργασίας και να διαχειρισθούν προς όφελός τους το υπάρχον θεσμικό και νομοθετικό πλαίσιο και τις πολιτικές. Εξετάζουμε τις διαδρομές ζωής των μεταναστριών και τις προσπάθειες που καταβάλλουν για να βελτιώσουν τις συνθήκες της ζωής τους σε συνάρτηση με το μεταναστευτικό σχέδιό τους. Η ανάλυση βασίζεται σε μια όχι στατική, αλλά δυναμική και ανοιχτή διαδικασία, η οποία επιτρέπει την ενσωμάτωση των αλλαγών των βιογραφικών σχεδίων τους. Αυτές οι αλλαγές προκύπτουν από τις λύσεις τις οποίες δίνουν οι μετανάστες σε νέα προβλήματα που αντιμετωπίζουν και τη γνώση που

αποκτούν (διαδικασίες που υπαγορεύουν την αλλαγή ή/και τη «διόρθωση» των βιογραφικών σχεδίων τους), με άλλα λόγια από τις στρατηγικές τις οποίες αναπτύσσουν.

Στόχος μας είναι να αναδείξουμε ποιοτικές όψεις της κοινωνικής ένταξης τους μέσα από τις διαφορετικές επαγγελματικές επιλογές και εργασιακές σχέσεις σε συνάρθρωση με ένα σύνθετο πλέγμα τυπικών και άτυπων μορφών εργασίας και σε άμεση σύνδεση με το καθεστώς νομιμοποίησης της διαμονής τους, το οποίο χαρακτηρίζεται από μια ποικιλία στάτους κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στη χώρα μας. Κατά συνέπεια, η κοινωνική ένταξη, σε αντίθεση με μια γραμμική, εξελικτική διαδικασία, είναι δυνατό να παρουσιάζει στασιμότητα, ακόμα και υπαναχωρήσεις. Την βλέπουμε δηλαδή ως μια συνθήκη που μπορεί να διαφοροποιείται ποιοτικά και να χαρακτηρίζεται μερική, προσωρινή ή υποτελής (subordinate, βλ. επίσης Camprani & Chiappelli, 2008), αμφισβητώντας μια διχοτομική προσέγγιση και κατανόηση του ζητήματος.

Η μεθοδολογία και το δείγμα της έρευνας

Η μεθοδολογία της έρευνας ακολούθησε τις αρχές της grounded theory, χρησιμοποιώντας τα κριτήρια του *θεωρητικού κορσμού του δείγματος* και της σύγκρισης της μέγιστης και ελάχιστης διαφοροποίησης μεταξύ των περιπτώσεων. Η αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος βασιζεται στις μεγαλύτερες δυνατές διαφοροποιήσεις των περιπτώσεων και εστιμένως στη διασφάλιση της μεγαλύτερης σε βάθος μελέτης όσο περισσότερο τυπικών διαδικασιών ένταξης είναι δυνατόν (Corbin & Strauss, 1990).

Η επιλογή του δείγματος έγινε με κριτήρια αφενός τους στόχους της έρευνας και αφετέρου τα δεδομένα που αφορούν τη θέση των μεταναστριών στην Ελλάδα. Αυτό σημαίνει πως, λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι μεγάλος αριθμός μεταναστριών είναι συγκεντρωμένος στον οικιακό τομέα, αλλά και το ότι παραμένει αθέατος από τις επίσημες πολιτικές, επικεντρωθήκαμε σε μετανάστριες που εργάζονται σε αυτό τον τομέα (12 περιπτώσεις). Επιπλέον, ο σχεδιασμός πολιτικών για την ομάδα αυτή αποτελεί, παγκόσμια και εθνικά, ένα δίλημμα ανάμεσα στην προστασία εξισορρόπησης μιας ολοένα αυξανόμενης ζήτησης των αγορών εργασίας και του ελέγχου των μεταναστευτικών ροών.

Επίσης, συμπεριλάβαμε στο δείγμα μας μετανάστριες (4 περιπτώσεις) οι οποίες έχουν κάνει προσπάθειες να ενταχθούν σε άλλους τομείς της

αγοράς εργασίας (π.χ. μέσω της αυτοαπασχόλησης) και έχουν ως ένα βαθμό επωφεληθεί από τις υπέρχουσες πολιτικές (π.χ. ενίσχυση της απασχόλησης). Τέλος, συμπεριλήφθηκαν μετανάστες (4 περιπτώσεις) οι οποίες έχουν αναπτύξει ένα εναλλακτικό επαγγελματικό προφίλ και μια εναλλακτική επαγγελματική διαδρομή, κυρίως με την ενεργή συμμετοχή τους σε μεταναστευτικές συλλογικότητες και ομάδες. Η τελευταία αυτή υποομάδα χαρακτηρίζεται από δυναμική δημόσια παρουσία, παρά το γεγονός ότι συνήθως οι άτομα εργαζόμενοι/-ες ή/και «παράνομα» διαμένοντες επιδιώκουν να προστατευθούν τον εαυτό τους από το να γίνονται ορατοί (Kontos κ.ά., 2008). Επιπλέον, αυτή η κατηγορία μεταναστριών συνέβαλε στην ανάδειξη μιας διαφορετικής οπτικής στην κατανόηση της ένταξης και του ρόλου της δράσης του υποκειμένου, προσφέροντας σημαντικά ποιοτικά στοιχεία για «παρακαμπίτριες» ως προς την αγορά εργασίας, διαδρομές κοινωνικής ένταξης.

Το γεγονός ότι το Κέντρο Γυνακείων Μελετών και Ερευνών «ΔΙΟΤΙΜΑ» λειτουργεί ως μονάδα συμβουλευτικής υποστήριξης για άνεργες μετανάστες διευκόλυνε σημαντικά την πρόσβαση των ερευνητριών σε υποψήφιας για συμμετοχή στην έρευνα και επιπλέον εξασφάλισε κλίμα εμπιστοσύνης, το οποίο υποστήριξε σημαντικά τη συνεργασία για τη βιογραφική αφήγηση. Στο δείγμα συμπεριελήφθησαν και περιπτώσεις οι οποίες υποδείχθηκαν από τις συμμετέχουσες (τεχνική της χιονοστιβάδας). Οι βιογραφικές συνεντεύξεις μαγνητοφωνήθηκαν και απομαγνητοφωνήθηκαν και στη συνέχεια αναλύθηκαν με τη μέθοδο της δομημένης περιγραφής (structural description) και της αναλυτικής αφαίρεσης (analytical abstraction). Προκειμένου να προστατευτούν οι συμμετέχουσες και τα προσωπικά δεδομένα τους έγινε ανωνυμοποίηση των συνεντεύξεων και παράλληλα υπήρξε πρόβλεψη για την αποφυγή παραβίασης της εμπιστευτικότητας του πρωτογενούς υλικού.

6.1 Ο οικιακός τομέας: Εμπειρίες αποκλεισμού και προοπτικές ένταξης των μεταναστριών

Στην ενότητα αυτή παρουσιάζονται οι διαφοροποιημένες εμπειρίες ζωής και οι στρατηγικές που οι μετανάστες της έρευνάς μας αναπτύσσουν, προκειμένου να ενταχθούν σε ένα οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο μέσα από τον οικιακό τομέα. Η ανάλυση των βιογραφικών συνεντεύξεων

ανέδειξε μια γκάμα στρατηγικών. Για αρκετές από τις μετανάστες η οικιακή εργασία συνιστά αδιάλειπτη επαγγελματική διαδρομή, ενώ για άλλες μια απασχόληση εκκίνησης, που διαφοροποιείται σε επόμενο στάδιο, κατά το οποίο επιχειρούν να περάσουν σε νέες μορφές ή/και σχέσεις εργασίας. Ως ενδεικτικό παράδειγμα αναφέρεται η μετάβαση από την εσωτερική (live in) στην εξωτερική (live out) μορφή οικιακής εργασίας, με σκοπό την απόκτηση μεγαλύτερης ανεξαρτησίας. Επιπλέον, για κάποιες από τις μετανάστες η εργασία στον οικιακό τομέα λειτουργεί ως «δίχτυ προστασίας» για τη νομιμοποίηση της διαμονής τους ή ως μια «πρόσφορη λύση» προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις περιόδους ανεργίας ή τις ανεπιτυχείς προσπάθειες να «αποδράσουν» από έναν τομέα ο οποίος εξακολουθεί να προσφέρει τις περισσότερες ευκαιρίες απασχόλησης.

Στη συνέχεια, παρουσιάζονται ξεχωριστά οι περιπτώσεις των μεταναστριών οι οποίες απασχολούνται άτυπα/αδήλωτα στον οικιακό τομέα ως καθαριστριες σε διαφορετικά νοικοκυριά (6.1.1) και εκείνων που επιλέγουν να εργαστούν ως εσωτερικές (live-ins) (6.1.2), προκειμένου να αναδείχτούν οι διαφορετικές δυνατότητες που διαθέτουν και οι περιορισμοί που αντιμετωπίζουν ως προς την κοινωνική ένταξή τους, αλλά και οι πρακτικές που υιοθετούν επιδιώκοντας να βελτιώσουν τη θέση τους και να αποκτήσουν μεγαλύτερο έλεγχο στα σχέδια ζωής τους.

6.1.1 «Παγιδευμένες» στην άτυπη οικιακή εργασία

Σύμφωνα με το νόμο² για την οικογενειακή επανένωση, οι γυναίκες-σύζυγοι μεταναστών έχουν δικαίωμα παραμονής στη χώρα μας ως εξαρτημένα μέλη από το σύζυγο-μετανάστη. Η ρύθμιση αυτή δημιουργεί μια σειρά από (έμφυλες) διακρίσεις σε βάρος των μεταναστριών, εισάγοντας την ασυμμετρία δικαιωμάτων μεταξύ των συζύγων. Οδηγεί σε επιπλέον εξαρτήσεις και τέλος ενισχύει το κυρίαρχο μοντέλο των σχέσεων εξουσίας ανάμεσα στα δύο φύλα.

Η έκδοση αυτόνομης άδειας παραμονής είναι μια δαιδαλώδης, γραφειοκρατική διαδικασία, η οποία, σε συνδυασμό με τις σχέσεις εξάρτησης από το σύζυγο, στερεί τις μετανάστες από την πρόσβαση σε μια σειρά

2. Υπουργικές αποφάσεις 131/2006 και 150/2006 σχετικά με την οικογενειακή επανένωση και την επί μακρόν διαμονή.

κοινωνικές υπηρεσίες και θέτει εμπόδια στις προσπάθειές τους για βελτίωση της εργασιακής και κοινωνικής θέσης τους.

Η Έλσα, που ήρθε στην Ελλάδα με το καθεστώς της οικογενειακής επανένωσης και εργάζεται χωρίς ασφάλιση ως καθαρίστρια σε σπίτι, αφηγείται:

«Για να πάω να βρω δουλειά, δηλαδή σε ένα, σε μία εταιρεία, και πάω να φτιάξω τα χαρτιά μου, και μου λένε την άδεια παραμονής την έχεις, μου λένε, αλλά την άδεια εργασίας δεν την έχεις για να δουλέψεις, γιατί έχω οικογενειακά χαρτιά εγώ, δεν είναι χωριστά τα χαρτιά μου. Και έτσι, δεν σου κολλάμε ένσημα. Και για να φτιάξεις τα χαρτιά σου λένε άδεια εργασίας. Είμαι μαζί με τον άντρα μου, δεν έχω χωριστά χαρτιά. Δεν έχω την άδεια εργασίας για να ζητήσω τα ένσημά μου».

Επιπλέον, χωρίς ιατροφαρμακευτική κάλυψη επιβαρύνεται οικονομικά και, το σημαντικότερο, βρίσκεται σε διαρκή ανασφάλεια για το μέλλον, το δικό της και των παιδιών της.

«Δηλαδή εγώ και τα εμβόλια των παιδιών τα έχω πληρώσει όλα, δεν είχα βιβλία ποτέ όταν έκανα τα παιδιά μου. Τα έχω πληρώσει όλα, γιατί δεν είχα τα ένσημα και αυτά να πάω στο ΙΚΑ [...] Έτσι φτάνει τα χαρτιά. Ό,τι και να συμβεί τα χαρτιά [...] Εγώ, αν αρρωστήσω, θα πληρώσω τον εαυτό μου, ο άντρας μου όχι, γιατί έχει τα βιβλία. Εγώ δεν έχω. Το βλέπω, όλοι μου το έχουν πει. Πρέπει να φτιάξεις τα χαρτιά. Εεε, για μένα θα τα κάνει αυτός, αλλά όταν θα τα κάνει αυτός, θα 'ναι πολύ αργά [...] Αν πεθάνει κανείς, εγώ δεν μπορώ να πάω. Γι' αυτό τα αφήνει, αλλά δεν είναι σοστό. Δεν μπορώ να πάω πουθενά. "Κι αν εγώ αρρωστήσω; Θα πληρώσεις για μένα". Λέω: "Ή θα μ' αφήσεις να πεθάνω ή θα πληρώσεις"».

Χωρίς δικαίωμα πρόσβασης στον δημόσιο παιδικό σταθμό, υποχρεώνεται να πληρώνει μια μοισθνή της να προσέχει το μικρό παιδί της, προκειμένου να εργάζεται. Εκτός από την οικονομική επιβάρυνση την οποία συνεπάγεται η λήψη αυτή, το παιδί μένοντας με μια Αλβανίδα στο σπίτι, σε αντίθεση με τη μεγαλύτερη αδελφή του που πηγαίνει στο ελληνικό σχολείο, δεν έχει μάθει να μιλάει ελληνικά, με συνέπεια τα δύο αδέρφια για ένα κρίσιμο διάστημα να είναι αλλόγλωσσα και να μην μπορούν να επικοινωνήσουν μεταξύ τους.

Στην περίπτωση της Εύας η πίεση και η ανασφάλεια που δημιουργεί η εποχική απασχόληση του συζύγου στις οικοδομές και οι περίοδοι ανεργίας καθιστούν την (έστω και αδήλωτη) δική της εργασία μόνη πηγή οικογενειακού εισοδήματος.

«Και στο σουπερμάρκετ μου αρέσει πάρα πολύ, μου αρέσει πάρα πολύ. Το ίδιο ήτανε κι εκεί όμως, ήθελαν άδεια εργασίας. Για να έχω χωριστά τα χαρτιά, εντάξει – αν μου είπανε ας πούμε να, μπορούσα να χωρίσω τα χαρτιά και να δουλέω με ένσημα κανονικά, γιατί χρειάζονται αύριο μεθαύριο αυτά για σύνταξη. Έτσι είναι, έτσι ζητάνε. Ναι, να μην είσαι με οικογενειακή συνένωση και αν θα κολλήσω τα χαρτιά, ας πούμε, και αύριο και μεθαύριο, αν δεν δουλέω, πρέπει να τα πληρώσω από την τσέπη όλα αυτά [...] Αν μείνω χωρίς δουλειά με όλο το χρόνο, πρέπει να τα πληρώσω από την τσέπη όλα αυτά τα ένσημα, να βρω πόσο χρειάζομαι, διακόσια και [...]».

Η ανασφάλεια για το παρόν υπονομεύει τη δυνατότητα αντιμετώπισης του μέλλοντος. Η Εύα, αν και επιθυμεί να βρει μια άλλη θέση εργασίας, είναι εγκλωβισμένη σε ένα βασικό δίλημμα: από τη μία θέλει να αποκτήσει άδεια εργασίας ανεξάρτητη από του συζύγου της, προκειμένου να εξασφαλίσει μια εργασία με ένσημα για τον εαυτό της, και από την άλλη φοβάται την ανεργία, η οποία σημαίνει ότι δεν θα μπορεί να διαθέσει τα χρήματα για την αυτασφάλισή της, γιατί δεν θα το αντέχει ο οικογενειακός προϋπολογισμός.

Και οι δύο περιπτώσεις (Έλσα και Εύα) είναι παγιδευμένες στην «παράνομη» και αδήλωτη εργασία, που δεν επιτρέπει την επαγγελματική ανάπτυξή τους, υπονομεύει το μέλλον τους ως προς το δικαίωμά τους στη σύνταξη και περιορίζει ασφυκτικά το ρεπερτόριο των δυνατοτήτων και ευκαιριών ζωής τους.

Μεταξύ περιορισμών και ευκαιριών: Ευέλκτες εργασιακές στρατηγικές και προσπάθειες «επαγγελματοποίησης» της οικιακής εργασίας

Προκειμένου να εξασφαλίσουν τις καλύτερες δυνατές εργασιακές συνθήκες, οι μετανάστες υιοθετούν διαφορετικές στρατηγικές, απασχολούμενες είτε ως ανεξάρτητες καθαρίστριες σε διαφορετικά σπίτια (πολυεργοδοτική επιλογή) είτε ως εσωτερικές ή εξωτερικές οικιακές βοηθοί μιας οικογένειας-νοικοκυριού (μονοεργοδοτική επιλογή). Παράγοντες όπως η απόσταση, οι ώρες εργασίας, η αμοιβή, ο βαθμός της δυσκολίας καθαριώ-

πτης κάθε σπιτιού, ο κύκλος γνωριμιών της εκάστοτε εργοδότριας, που επιτρέπει τη διατήρηση ενός δικτύου «πελατισμών», καθορίζουν τις εργασιακές επιλογές τους, μέσα σε μια αγορά εργασίας η οποία προσφέρει διαφορετικές δυνατότητες ως προς την εξασφάλιση της νόμιμης διαμονής, την εργασιακή ευελιξία και κινητικότητα και την εξισορρόπηση με τις βιογραφικές ανάγκες τους.

Το γεγονός ότι απασχολούνται στον άτυπο οικιακό τομέα δεν σημαίνει ότι δεν καταβάλλουν προσπάθειες για να αναπτύξουν έναν επαγγελματισμό και δεν επιδιώκουν την κοινωνική αναγνώριση και αποδοχή τους (βλ. επίσης Kontos κ.ά., 2008). Αποδίδουν μεγάλη σημασία στην ικανότητά τους να εργάζονται σκληρά, γρήγορα, αλλά και αποτελεσματικά, και επιπλέον να κερδίζουν την εμπιστοσύνη και το σεβασμό των εργοδοτών/-τριών τους, ιδιαίτερα εκείνες οι οποίες εργάζονται ως καθαρίστριες σε νοικοκυριά κατά την απουσία των εργοδοτών/-τριών τους.

«Μας δείχνουν τόση εμπιστοσύνη [...] εεε, έχουν πολλά πράγματα και μας αφήνουν το σπίτι τους, μας δείχνουν εμπιστοσύνη κι εμείς πρέπει να είμαστε εντάξει [...] για να [...] έχετε δουλειά».

(Έλσα)

Ιδιαίτερα εκείνες οι οποίες αναλαμβάνουν τη φροντίδα εξαρτημένων μελών της οικογένειας (κυρίως ηλικιωμένων και μικρών παιδιών) επενδύουν στη «μετάφραση» των εμπειριών από τη φροντίδα ατόμων της δικής τους οικογένειας σε επαγγελματικές δεξιότητες (φροντίδα ως επαγγελματία), επιχειρώντας να θέσουν τα όρια μεταξύ των δύο, όχι πάντα με επιτυχία.

«Κοιτάω τη γιαγιά σαν να ήταν η μάνα μου, δεν το ξεχωρίζω αυτό, όπως να ήταν η μάνα μου [...] αλλά πρέπει να κοιτάξω και τη δική μου οικογένεια, έτσι δεν είναι;».

Παρ' όλες τις προσπάθειες αυτές εξακολουθούν να βιώνουν μια αντίφαση ανάμεσα στην ταυτότητα της εργαζόμενης και στην πολιτική της οικογενειακής συνένωσης, η οποία τις αντιμετωπίζει ως ανενεργές μητέρες και συζύγους: παρά την ενεργή συμμετοχή τους στην παραγωγική σφαίρα, οι πολιτικές τους αναγνωρίζουν μόνο το ρόλο τους στη σφαίρα της αναπαραγωγής. Η έμφυλη διάκριση του νόμου αποσπασμά τις πολλαπλές και αντιφατικές πιέσεις τις οποίες δέχονται ως εργαζόμενες μητέρες χωρίς πρόσβαση σε υπηρεσίες φύλαξης παιδιών.

Η παντελής απουσία μέτρων υποστήριξης των μεταναστριών είναι ακόμα πιο πιεστική για τις γυναίκες μόνες γονείς, όπως στην περίπτωση της Μιλίας, η οποία όντας μόνη γονέας χωρίς πρόσβαση σε υπηρεσίες φροντίδας αντιμετωπίζει τεράστιες δυσκολίες να εργαστεί.

«Εγώ, αυτά σας λέω, ό,τι βρω, κανένα σπίτι, καθαρίζω, ράβω, κάτι. Ό,τι βρω»³.

Υποχρεώνονται, έτσι, η ίδια και το ανήλικο παιδί της να διαβιώνουν κάτω από τα όρια της φτώχειας και σε συνθήκες περιθωριοποίησης και κοινωνικού στιγματισμού.

6.1.2 Η επιλογή της εσωτερικής οικιακής εργασίας: Οικονομική ένταξη και κοινωνική απομόνωση των μεταναστριών με διακρατική οικογένεια

Σε αντίθεση με τις άτυπα απασχολούμενες ως (ανεξάρτητες) καθαρίστριες σε νοικοκυριά, οι μετανάστριες οι οποίες εργάζονται ως εσωτερικές οικιακές βοηθοί έχουν έρθει στην Ελλάδα στο πλαίσιο ενός ανεξάρτητου μεταναστευτικού σχεδίου.⁴ Αν και οι συνθήκες εργασίας και οι εμπειρίες τους ποικίλουν από θετικές έως ανοικτής εκμετάλλευσης, για αυτές οι οποίες μεταναστεύουν μόνες τους, με σκοπό να κερδίσουν χρήματα και να υποστηρίξουν την οικογένειά τους πίσω στην πατρίδα τους, η επιλογή της εσωτερικής οικιακής εργασίας προσφέρει μια σειρά πλεονεκτήματα: ασφάλεια, στέγη, διατροφή και πάνω από όλα δυνατότητα για εξοικονόμηση χρημάτων προκειμένου να τα στέλνουν στη χώρα τους. Επιπλέον, η οικιακή εργασία αυτής της μορφής παρέχει τη δυνατότητα νομιμοποίησης, αφού συχνά δηλώνονται και ασφαλιζονται, ενώ στην αντίθετη περίπτωση τους προσφέρει μια μορφή «προστατευμένης παρανομίας».

Η εργασία τους περιλαμβάνει ένα μεγάλο φάσμα: από καθαριότητα/φροντίδα του νοικοκυριού έως τη φροντίδα μικρών παιδιών ή/και

3. Έχει αναγνωριστεί το πτυχίο της στα οικονομικά και μιλάει πολύ καλά ελληνικά. Εργάζεται περιστασιακά σε σπίτια αντικαθιστώντας άλλες μετανάστριες και προσπαθεί, αλλά δεν το έχει καταφέρει, να κάνει μια δική της δουλειά.
4. Πρόκειται για μετανάστριες οι οποίες παίρνουν την απόφαση να μεταναστεύουν μόνες τους (sole migration) στο πλαίσιο διαφορετικών συνθηκών, κινήτρων και περιστάσεων ζωής.

ηλικιωμένων ατόμων. Η καθημερινότητά τους είναι υπερφορτωμένη χωρίς διάκριση μεταξύ εργάσιμου και ελεύθερου χρόνου. Οφείλουν να είναι διαθέσιμες όλο σχεδόν το 24ωρο, αφού εξαρτιούνται από τα ωράρια όλων των μελών της οικογένειας την οποία φροντίζουν, καθώς και από τις γενικότερες επιλογές της: π.χ. διακοπές, άδειες, άλλες οικογενειακές υποχρεώσεις. Σχοινοβατώντας πάνω σε λεπτές οριοθετήσεις άρνησης χωρίς συνέπειες, έχουν ελάχιστες δυνατότητες να υπερασπίζονται τα εργασιακά δικαιώματά τους ως προς τα ωράρια, τις άδειες εργασίας και τα ρεπό τους. Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα (π.χ. Τόνια) το γεγονός ότι φροντίζουν άτομα με διαταραχές –υγείας ή ψυχολογικές–, χωρίς να διαθέτουν την κατάλληλη εκπαίδευση και προετοιμασία, υπονομεί τη δική τους ψυχολογική και συναισθηματική υγεία και ισορροπία.

Συνδεδεμένη άμεσα με τον κύκλο ζωής και τις αλλαγές των αναγκών των μελών της οικογένειας για φροντίδα, η εσωτερική οικιακή εργασία είναι εκ των πραγμάτων προσωρινή και άρα δημιουργεί ανασφάλεια: τα μικρά παιδιά μεγαλώνουν και τα ηλικιωμένα άτομα πεθαίνουν, γεγονός το οποίο οδηγεί στον τερματισμό της εργασίας των μεταναστριών εσωτερικών οικιακών βοηθών και συχνά απειλεί και την ίδια τη δυνατότητά τους για εξασφάλιση νόμιμης διαμονής.

Ενσωμάτωση στην ιδιωτική σφαίρα και αποκλεισμός από τη δημόσια: Σχέσεις οικειότητας και εκμετάλλευσης

Αποδεχόμενες τον εταγελματικό ρόλο τους ως απόρροια της ίδιας της συνθήκης της μετανάστευσής τους, συγχρόνως βιώνουν τραυματικά την αντίφαση μεταξύ, από τη μία, της αφοσίωσής τους στην οικονομική υποστήριξη της οικογένειάς τους μέσω της προσφοράς φροντίδας σε άλλα άτομα και, από την άλλη, της αδυναμίας τους να προσφέρουν φροντίδα και αφοσίωση στα δικά τους παιδιά και συγγενείς.

«Έκλαιγα, έκλαιγα πολύ, έκλαιγα κρυφά, γιατί είχα ακούσει να μην κλαίω μπροστά στα αφεντικά, γιατί δεν είναι εύκολο να τους εξηγήσεις γιατί [...] όταν δεν ξέρεις τη γλώσσα. Αλλά εγώ έκλαιγα για τα παιδιά μου. Ακόμη κλαίω γιατί δεν είμαι εκεί που μεγαλώνουνε, δεν ήμουνά όταν ο γιος μου πήγε σχολείο και μετά όταν η κόρη μου γέννησε το μωρό της».

(Τόνια)

Η εγγύτητα της αμειβόμενης οικιακής φροντίδας με τη μητρική φροντίδα αποτελεί μία από τις αιτίες περιπλοκής στη συγκρότησή της ως επαγγελματός, αλλά και της μεταφοράς που συνήθως χρησιμοποιείται από τη μεριά εργοδοτών και εργαζομένων, όταν, για παράδειγμα, οι ηλικιωμένοι αποκαλούνται συνήθως «γιαγιά» ή «παππούς» από τις μετανάστριες που αναλαμβάνουν τη φροντίδα τους.

Στις περισσότερες περιπτώσεις η οικιακή εργασία βιώνεται από τις μετανάστριες που ζουν μόνες στην Ελλάδα ως θυσία για την εξασφάλιση του μέλλοντος των παιδιών τους. Οι γυναίκες αυτές βιώνουν τη διάσπαση της βιογραφικής τροχιάς τους, που είναι δύσκολο να την ξεπεράσουν, με συνέπεια τη μοναξιά, την απόλυτα οικειότητα και το συναισθηματικό κόστος. Προσλωμένες στο στόχο της ικανοποίησης των αναγκών των μελών της οικογένειάς τους πίσω στη χώρα τους, φτάνουν να αγνοούν τις δικές τους ανάγκες και επιθυμίες. Το αρχικό βραχυπρόθεσμο μεταναστευτικό σχέδιο παρατείνεται παρασυρμένο από τη διαρκή ανανέωση των αναγκών και η κοινωνική ένταξή τους, σε μια κοινωνία «εκεί έξω» την οποία δεν κατανοούν και με την οποία έρχονται σε επαφή κυρίως μέσω της τηλεόρασης, παραμένει οριακή.

Η μετανάστρια ως βασικό οικονομικό στήριγμα της διακρατικής οικογένειας

Η ανάληψη του ρόλου του μοναδικού οικονομικού στηρίγματος (sole breadwinner) της διακρατικής οικογένειας, έτσι όπως ανασυστήθηκε μέσα από τις αφηγήσεις των μεταναστριών, είναι στις περισσότερες περιπτώσεις αποτέλεσμα είτε διαζυγίου/διάστασης είτε ανεργίας ή υποαπασχόλησης του συζύγου-πατέρα. Το ενδιαφέρον στις βιογραφίες αυτές είναι το γεγονός ότι η οικογένεια της μετανάστριας –η μητέρα της κυρίως– είναι εκείνη η οποία αναλαμβάνει τη φροντίδα των παιδιών της. Στο πλαίσιο αυτό, η μετανάστρια αναλαμβάνει την οικονομική υποστήριξη και της οικογένειας καταγωγής της.

«Είναι πολλά χρόνια. Αλλά ευχαριστώ ότι έχει ακόμα δύναμη, ότι μπορεί να φροντίζει τα παιδιά μου. Βέβαια σ' αυτά τα χρόνια ήθελα εγώ να φροντίζω και η μαμά μου να καθίσει, να κάνω όλα εγώ. Αλλά τώρα έγινε αλλιώς. Η μαμά μου φροντίζει τα παιδιά μου, η μαμά μου βοηθάει ασπόμε, όχι εγώ τη βοηθάω. Μόνο με τα λεφτά που δίνω, εντάξει, αλλά αυτή

θέλει όχι μόνο λεφτά, θέλει και λίγο ξεκούραση που [...] δυστυχώς δεν μπορεί να έχει αυτό το ξεκούραση».

(Τάνια)

Οι γυναίκες αυτές γίνονται μέρος μιας αλυσίδας φροντίδας: η αμειβόμενη και παραγωγική εργασία στη φροντίδα στη χώρα υλοδοχής παίρνει τη θέση της απλήρωτης και αναπαραγωγικής εργασίας και φροντίδας στη χώρα προέλευσης. Σε άλλη περίπτωση (π.χ. Μίνσκα) η αντιτροφή μεταξύ των συζύγων του ρόλου του μοναδικού οικονομικού στηρίγματος της οικογένειας μέσω της μετανάστευσης είναι αποτέλεσμα των αντικειμενικών συνθηκών οι οποίες επικρατούν στις δύο αγορές εργασίας: από τη μία μεριά, η ανεργία/υποασασχόληση του συζύγου στην αγορά εργασίας στη χώρα προέλευσης και, από την άλλη, η προσφορά απασχόλησης στον οικιακό τομέα στην ελληνική αγορά εργασίας.

Η ανάληψη του ρόλου του βασικού οικογενειακού τροφοδότη από τη μεριά των μεταναστριών συνιστά παράλληλα μια διαδικασία επαναδιαπραγμάτευσης των σχέσεων των δύο φύλων. Μέσα από τις αφηγήσεις ζωής των μεταναστριών έγινε σαφές ότι σε αρκετές περιπτώσεις περνούν στη δικαιοδοσία τους αποφάσεις σχετικά με τις επενδύσεις των οικονομικών τους, όπως, για παράδειγμα, στην αγορά ή την επισκευή σπιτιού στη χώρα τους.

6.2 Η αυτοασπασχόληση ως μέσο/διαδρομή για επαγγελματική και κοινωνική ένταξη των μεταναστριών

Μερικές από τις μετανάστριες της έρευνάς μας είχαν διαφορετική διαδρομή ένταξης στην αγορά εργασίας. Κάποιες από αυτές επιχειρήσαν ή ωθήθηκαν στην αυτοασπασχόληση (π.χ. Σίνα, Λούντα). Άλλες, αν και εργάστηκαν για ένα διάστημα στον οικιακό τομέα, είχαν σταθερό προσανατολισμό βελτίωσης της θέσης τους και έκαναν προσπάθειες να απασχοληθούν σε τομείς στους οποίους θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν και να αναγνωριστούν τα ταλέντα και οι δεξιότητές τους (Ροζαλία).

Η επιτυχημένη επαγγελματική καριέρα πριν από τη μετανάστευση αποτελεί σημαντικό κίνητρο για προσπάθειες –ανεξάρτητα από το αποτέλεσμα– να οικοδομήσουν μια καριέρα έξω από τον οικιακό τομέα και να ανακτήσουν τη χαμένη κοινωνική θέση και αυτοεκτίμησή τους. Στο πλαίσιο αυτό η αυτοασπασχόληση επιλέγεται ως επαγγελματική προσοπτική που

μπορεί να προσφέρει μεγαλύτερες ευκαιρίες οικονομικής αυτοκατάστασης αλλά και κοινωνικής αναγνώρισης (π.χ. Βαΐσα, Ζένα).

6.2.1 Η αυτοασπασχόληση ως «έσχατη» λύση

Μέσα από διαφορετικές βιογραφικές τροχιές και εμπειρίες, κάποιες από τις μετανάστριες της έρευνας (π.χ. Λούντα, Σίνα) ωθήθηκαν σε περιθωριακές μορφές αυτοασπασχόλησης ως τη μοναδική λύση να κερδίσουν τα προς το ζην για τον εαυτό τους και τα παιδιά τους, αφού η μη πρόσβαση σε δημόσιες υπηρεσίες φροντίδας παιδιών δεν άφηνε περιθώρια για άλλες μορφές εργασίας, π.χ. εξάρτημένης.

Η Σίνα από τη Νιγηρία ακολούθησε τον έλληνα σύζυγό της από την Αγγλία στην Ελλάδα, τον οποίο σύντομα αναγκάστηκε να εγκαταλείψει, αφού, όπως η ίδια αφηγείται, την «υποχρέωνε να δουλεύει και εκείνος να κάθεται». Βρέθηκε έτσι μόνη με τα τέσσερα ανήλικα παιδιά της, αναγκασμένη να επιβιώσει χωρίς καμιά υποστήριξη. Εξαιτίας της άρνησης μιας σειράς εργοδοτών στους οποίους απευθύνθηκε για να βρει δουλειά και των ρατσιστικών προκαταλήψεων εις βάρος της, άρχισε να εργάζεται πουλώντας διάφορα αντικείμενα στο δρόμο ως τον ευκολότερο τρόπο να βγάλει κάποια χρήματα. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες ζωής αποφάσισε να γίνει αυτοασπασχολούμενη, ανθίγοντας ένα μικρό μαγαζί, κομμωτήριο με αξεσουάρ για Αφρικανίδες. Αποφάσισε να πάρει τραπεζικό δάνειο και να βασισταί στην εργασία των μεγαλύτερων, σχολικής ηλικίας ακόμη, παιδιών της:

«Έτσι είναι τα πράγματα [...] πρέπει να βοηθήμε ο ένας τον άλλον!».

Επιτυγχάνοντας να λύσει το άμεσο βιοτικό πρόβλημά της, η Σίνα γίνεται παράλληλα πιο ανεξάρτητη, σίγουρη για τον εαυτό της και αποκτά αυτοπεποίθηση μέσα από τη διεκδίκηση ενός ενεργού ρόλου στην αγορά εργασίας. Η ενασχόληση με το μαγαζί τη βοηθά να αναπτύξει νέες επαγγελματικές (επιχειρηματικές) και κοινωνικές δεξιότητες, σχέσεις με τους γείτονες και μια σχετικά σταθερή πελατεία. Επιτυγχάνει έτσι την αποπεριοποίησή της, ανοίγοντας κάποιες προοπτικές για την κοινωνική ένταξη στην ελληνική κοινωνία, οι οποίες ενισχύονται ακόμα περισσότερο μέσω της ενεργούς εμπλοκής της στην Αφρικανική Κοινότητα Γυναικών.

Από την άλλη μεριά, το γεγονός ότι τα παιδιά της είναι υποχρεωμένα

να συμβάλλουν με την εργασία τους στο οικογενειακό εισόδημα, τα αποστερεί από το δικαίωμα στην εκπαίδευση και μια «κανονική» παιδική ηλικία. Η οικονομική ένταξη της παραμένει οριακή και υπονομεύει το μέλλον των παιδιών της, ανοίγοντας ένα *διαγενεακό χάσμα ένταξης*, για το οποίο δεν διαθέτει άλλους κοινωνικούς και προσωπικούς πόρους προκειμένου να το εξισορροπήσει, έστω και μακροπρόθεσμα, επιτρέποντάς μας να τη χαρακτηρίσουμε υποτελή ένταξη.

Η Λούντα, η οποία έχει ακολουθήσει τον ομογενή σύζυγό της από τη Ρωσία, στρέφεται στην εργασία με το κομμάτι στο σπίτι (φασόν), προκειμένου να καταφέρει να κερδίσει κάποια χρήματα, ενώ φροντίζει παράλληλα τα τρία ανήλικα παιδιά της, τα οποία δεν έχει τη δυνατότητα να τα στείλει στον δημόσιο βρεφονηπιακό σταθμό, γιατί δεν μπορεί να αποκτήσει ανεξάρτητη άδεια εργασίας. Η οικογένειά της αντιμετωπίζει μεγάλη οικονομική δυσπραγία και η ίδια υφίσταται κοινωνική απομόνωση. Αν και κατορθώνει να ενταχθεί σε ένα πρόγραμμα χρηματοδότησης νέων ελεύθερων επαγγελματιών (ΝΕΕ) του ΟΛΕΔ⁵, για να ανοίξει μια μικρή επιχείρηση επιδιόρθωσης ρούχων, οι καθυστερήσεις και τα γραφειοκρατικά εμπόδια επιπεύουν την ανασφάλειά της για το βιώσιμο του εγχειρημάτων της.

Η βίωση της απξίωσης των προσόντων της –έχει σπουδάσει οικονομικά και εργαζόταν ως λογίστρια– και η καθοδική κοινωνική πορεία της, σε συνδυασμό με τη χαμένη ισορροπία στη σχέση της με το σύζυγό της λόγω των εξαρτήσεων που οι αντικειμενικές συνθήκες επιβάλλουν, υπονομούν την αυτοπεποίθησή της και περιορίζουν τα αποθέματα και την αυτονομία δράσης της. Οι συνθήκες αυτές την οδηγούν να βλέπει ως μόνη λύση την επιστροφή στη χώρα της, ακόμα και χωρίς το σύζυγό της. Εκεί θα έχει την υλοστήριξη των γονιών της στο μέγιστο των παιδιών και μια καλύτερη μεταχείριση από τις υπηρεσίες και τους θεσμούς, για τους οποίους υλοστηρίζει ότι παρά την οικονομική κατάρρευση «εξακολουθούν να σέβονται τον πολίτη».

6.2.2 Η αυτοασπασχόληση ως ευκαιρία επανάκτησης της χαμένης, λόγω μετανάστευσης, κοινωνικής θέσης και ταυτότητας αυτού⁶

Κυρίαρχη βιογραφική τροχιά σε αυτόν του τύπου τη στρατηγική οικονομικής και κοινωνικής ένταξης είναι η συνεχής προσπάθεια επάνοκλησης της κοινωνικής θέσης και της αίσθησης αυτοπραγμάτωσης που οι μετανάστριες του δείγμάτος μας απολάμβαναν πριν από τη μετανάστευσή τους. Για πολλούς λόγους οι βιογραφίες αυτές αμφισβητούν τις κυρίαρχες προσλήψεις για τις μετανάστριες και μας υποχρεώνουν να επανεξετάσουμε το διαφορετικό περιεχόμενο που η «κοινωνική ένταξη» παίρνει για διαφορετικές κατηγορίες μεταναστριών.

Η Βαΐσα υποχρεώθηκε να μεταναστεύσει από τη Ρωσία λόγω προβλημάτων υγείας της κόρης της, αφήνοντας πίσω της μια επιτυχημένη επαγγελματική καριέρα. Για εκείνη η κοινωνική ένταξη της είναι συνώνυμη της ανασυγκρότησης των επαγγελματικών συνθηκών της χώρας της και όχι απλώς της εξασφάλισης των προς το ζην στους περιθωριακούς τομείς της αγοράς εργασίας όπου απασχολούνται συνήθως οι μετανάστες/-τριες. Ξεκίνησε να κάνει διάφορες δουλειές που δεν την ικανοποιούσαν και ήταν κατώτερες από τα προσόντα και τις ικανότητές της, σε σύγκριση με τις πολιτιστικές εκδηλώσεις τις οποίες διοργάνωνε στη Ρωσία. Άρχισε να εργάζεται εθελοντικά στην παραγωγή θεατρικών παραστάσεων που διοργανώνονταν στο πλαίσιο της εθνικής κοινότητάς της. Σταδιακά και με επίμονες προσπάθειες κατόρθωσε να ενταχθεί σε πρόγραμμα επιδότησης ΝΕΕ του ΟΛΕΔ και να ξεκινήσει μια δική της επιχείρηση διοργάνωσης πολιτιστικών εκδηλώσεων/εκθέσεων σε ένα πρώτο στάδιο και θεατρικών παραγωγών στο μέλλον, όταν η επιχείρηση θα είναι βιώσιμη.

Μέσα από την αφήγησή της γίνεται φανερό ότι υπήρξε εξαιρετικά δημιουργική και επίμονη στις προσπάθειές της για την επιτυχία του εγχειρήματός της. Αντιμετώπισε τεράστιες δυσκολίες εξαιτίας των ξενοφοβικών αντιδράσεων και της έλλειψης εμπιστοσύνης και επαγγελματισμού εκ μέρους των φορέων (δημόσιων και ιδιωτικών) τους οποίους προσέγγισε για να τους παρουσιάσει τη δουλειά και τις ιδέες της και να ζητήσει χορη-

6. Χρησιμοποιώ τον όρο αυτό προκειμένου να είναι διακριτός από την εθνική ή εθνοτική ταυτότητα, στην οποία συνήθως παραπέμπει νοηματικά η αναφορά του όρου ταυτότητα.

5. Κυρίως λόγω των ευνοϊκών ρυθμίσεων που αφορούν τους ομογενείς/παλινοστούβντες, όπου και ανήκει ο σύζυγός της.

για και χρηματοδότηση. Υποχρεώθηκε έτσι να στραφεί στη διοργάνωση πιο εμπορικών δραστηριοτήτων (εμπορικές εκθέσεις) μέχρι να είναι σε θέση να αναλαμβάνει πολιτιστικού περιεχομένου δραστηριότητες.

Για τη Ροζαλία τα οικονομικά οφέλη από την εργασία της ως εσωτερικής οικιακής βοηθού δεν ήταν σε θέση να αντισταθμίσουν τις θετικές επαγγελματικές και κοινωνικές εμπειρίες πριν από τη μετανάστευση. Το μεγαλύτερο σχέδιό της είναι να καταφέρει να στήσει δική της επιχείρηση, όπως αυτή που είχε πριν μεταναστεύσει από τη Βουλγαρία και να ξεδιπλώσει τη δυναμικότητά της. Ο ενεργός και δημιουργικός τρόπος με τον οποίο διαχειρίζεται τα σχέδια ζωής της ανασυστήνονται μέσα από τη βιογραφική αφήγηση της ως οι βασικοί πόροι και τα κίνητρα για τη διατύπωση φιλόδοξων σχεδίων για το μέλλον. Συστηματικά επιβεβαιώνει την αναζήτηση της αυτονομίας της δράσης της (agency) και υπογραμμίζει «πως ό,τι κάνει το κάνει μόνη της».

Η Ζένα έχει θετικές εμπειρίες από τον τουρισμό στον οποίο αρχικά εργάστηκε στην Ελλάδα, κυρίως επειδή είναι ένας τομέας που προσφέρει τη δυνατότητα ανάπτυξης κοινωνικών επαφών και σχέσεων με ντόπιους και όπου «την αντιμετωπίζουν ως άτομο με ικανότητες και προσόντα». Η επαγγελματική αυτή εμπειρία τη βοήθησε να αποκτήσει νέες δεξιότητες, να ασχολείται με εργασίες τις οποίες απολαμβάνει και βρίσκει δημιουργικές και, γενικότερα, να βελτιώσει την κοινωνική θέση της.

Αν και αυτή, όπως η μεγάλη πλειονότητα των μεταναστριών στη χώρα μας, δεν μπορεί να αξιοποιήσει τα τυπικά προσόντα της (φιλολόγος με πολυετή εργασία στην Πολωνία), η απασχόλησή της στον τουριστικό τομέα και αργότερα στο λιανικό εμπόριο συνιστά δευτερογενή κοινωνικοποιητική διαδικασία μέσα από την οποία αποκτά νέες γνώσεις και ένα πολύτιμο (άτυπο) κοινωνικό δίκτυο. Επιπλέον, συγκροτεί σταδιακά μια ταυτότητα εαυτού διαφορετική από το στερεότυπο της «περιθωροποιημένης απασχολούμενης στον οικιακό τομέα μετανάστριας», που ενισχύει αποφασιστικά τα αποθέματα δράσης της.

Η συσσωρευση αυτού του κεφαλαίου (human capital – King κ.ά., 2006) εμπνέει τη Ζένα να εμπλακεί στη δημιουργία μιας επιχείρησης, σε συνεργασία με τον Έλληνα σύντροφό της. Με τη σκληρή και αφοσιωμένη εργασία της η επιχείρηση στήνεται και λειτουργεί αποδοτικά, ωστόσο, όταν διεκδικεί τα επαγγελματικά δικαιώματά της (μισθό), μαζί με τη σχέση της χάνει και τη θέση στην επιχείρηση και βρίσκεται χωρίς καμιά

εξασφάλιση έλπειτα από χρόνια κοινής προσπάθειας για το στήσιμο και την ανάπτυξη της επιχείρησης.

«Και κάποια στιγμή, όταν το φούρνο ήταν έτοιμο, και ήρθε ο συντάκτορας από Γερμανία είπα θέλω το μισθό μου. Και από αυτή τη στιγμή άρχισαν τα δύσκολα».

Η εμπειρία αυτή, αν και ήταν τραυματική για τη Ζένα, όπως προκύπτει από την αφήγησή της, δεν στάθηκε ικανή να μειώσει την αυτοεκτίμησή της και συνεχίζει να αναζητά ενεργά και με δημιουργικό τρόπο μια νέα επαγγελματική διέξοδο η οποία θα την ικανοποιεί και θα την εκφράζει.

6.3 Η μετατροπή της εθελοντικής σε αμειβόμενη εργασία: Η δημιουργία ενός νέου επαγγελματικού προφίλ ή/και σταδιοδρομίας

Η μετατροπή της εθελοντικής εργασίας σε επαγγελματική βάση με νέες προοπτικές αποτελεί εναλλακτική στρατηγική επιλογή και πρακτική για την προώθηση της επαγγελματικής και κοινωνικής ένταξης ορισμένων από τις μετανάστριες της έρευνάς μας. Μια τέτοια περίπτωση είναι αυτή της Βάσας, η οποία δραστηριοποιούμενη εθελοντικά στον τομέα εξειδίκευσης της στο πλαίσιο της εθνικής της κοινότητας, όπου δεν αντιμετωπίζει ρατσιστικές προκαταλήψεις και στερεότυπα, έχει τη δυνατότητα να εκθέσει τη δουλειά της σε ένα μικρό, οικείο κοινό στην αρχή, το οποίο ουσιαστικά στη συνέχεια προσπαθεί να το διεκδικήσει με επαγγελματίες του χώρου για να εκθέσει τις παραγωγές της. Μέσα από τη διαδικασία αυτή αποκτά εμπειρίες, γνώση και επαφές με ανθρώπους-κλειδιά στο χώρο του πολιτισμού που την ενδιαφέρει και που της αξιολογεί στη συνέχεια στην ανάπτυξη επιχειρηματικής πρωτοβουλίας.

Η στρατηγική αυτή, πέρα από την αίσθηση ικανοποίησης, της παρέχει τις απαραίτητες γνώσεις για να προσαρμόσει τα σχέδιά της στις ανάγκες και τις απαιτήσεις της ελληνικής πολιτιστικής αγοράς. Με τον τρόπο αυτό μετατρέπεται σε πλεονέκτημα τη θέση και την ταυτότητά της ως μετανάστριας με σκοπό να προωθήσει τα επαγγελματικά σχέδιά της και συγχρόνως να προβεί σε μια δημιουργική επανασύνθεση της δουλειάς της που θα της επιτρέψει να διεκδικήσει έναν θετικό ρόλο στην ελληνική κοινωνία.

Η αυτονομία της δράσης της (agency) επιβεβαιώνεται, όταν, για παρά-

δειγμα, ασκεί κριτική στις θεατρικές παραστάσεις για παιδιά, τις οποίες χαρακτηρίζει «μη επαγγελματικές και πρωτότυπες». Σταδιακά κατορθώνει να βλέπει τα εθνικά χαρακτηριστικά της δουλειάς της ως θετικές και δημιουργικές συμβολές που εμπλουτίζουν την ελληνική πολιτιστική ζωή και όχι ως μέσο για οικονομικά οφέλη μόνο.

Η Ερασμία και η Τούλα, αλβανικής υπηκοότητας και ελληνικής καταγωγής, είχαν διαφορετική αφετηρία ένταξης, επειδή, εκτός από την υποστήριξη των ευνοϊκών μέτρων της ελληνικής πολιτείας για τον «επαναποστισμό τους»,⁷ διέθεταν σημαντικό κοινωνικό και πολιτισμικό κεφάλαιο: τη γνώση της ελληνικής γλώσσας και μια (έστω και) *τυπική ταυτοποίηση* με τους ντόπιους. Παρά τις πολλαπλές και σφρευτικές μεταιώσεις των προσδοκιών τους, κατόρθωσαν να «αποδράσουν» από τις περιορισμένες ευκαιρίες οικονομικής και κοινωνικής ένταξης του οικιακού τομέα και να διεκδικήσουν για τον εαυτό τους μια επαγγελματική ταυτότητα σε μια σειρά εξειδικευμένες εργασίες, όπως στη διδασκαλία της αλβανικής γλώσσας, σε μεταφράσεις και εντέλει στην ενεργή ανάμειξη στην προώθηση των δικαιωμάτων των μεταναστριών. Σε ένα επόμενο στάδιο, ανέπτυξαν συνεργασίες με δημόσιους φορείς και ΜΚΟ σε θέματα μετανάστευσης.

Και οι δύο είναι περιπτώσεις οι οποίες, εργαζόμενες ως μεσολαβήτριες σε διάφορα προγράμματα και πρωτοβουλίες⁸ για μετανάστες/-τριες, κατόρθωσαν να συγκροτήσουν ένα διακριτό, εναλλακτικό επαγγελματικό προφίλ. Η επαγγελματική αυτή στρατηγική δεν μπορεί να τους εξασφαλίσει σταθερότητα, εφόσον σε περιόδους ανεργίας εξακολουθούν να είναι υποχρεωμένες να καταφεύγουν σε ανειδίκευτες και περιστασιακές εργασίες, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις πιεστικές βιοτικές ανάγκες τους (περιστασιακή ένταξη). Παρά ταύτα, έχουν κατορθώσει να συγκροτήσουν σταδιακά την προοπτική μιας επαγγελματικής σταδιοδρομίας, εμπειρία ζωής η οποία έχει αποτελέσει καθ αυτή μια διαδικασία ενδυνάμωσης. Επιπλέον, έχουν αντιμετωπίσει με σχετική επιτυχία την απαξίωση των προσόντων και δεξιοτήτων τους, που πολλές άλλες μετανάστριες δεν το έχουν κατορθώσει.

7. Αναφερόμαστε εδώ στα ειδικά μέτρα για τους ομογενείς «Βορειοηπειρώτες».

8. Πρόκειται κυρίως για συγχρηματοδοτούμενα από την ΕΕ (διακρατικά) προγράμματα.

6.4 Ο ρόλος των μεικτών γάμων ή/και σχέσεων στην οικονομική και κοινωνική ένταξη των μεταναστριών

Ο γάμος με γηγενή συνιστά καθοριστικό, ενισχυτικό ή ανασχετικό, παράγοντα στη ζωή των μεταναστριών, προκειμένου να επιτύχουν την επαγγελματική και κοινωνική ένταξή τους. Επιπλέον αποτελεί σημαντικό κανάλι πρόσβασης σε δίκτυα με ντόπιους, γεγονός που διευκολύνει την εξοικείωση και ενσωμάτωση στην κοινωνία υποδοχής. Στην Ελλάδα, όπου η νομιμοποίηση παραμένει σημαντικό εμπόδιο στην εγκατάσταση των μεταναστών/-τριών, ο γάμος με γηγενή μπορεί να αποδειχθεί παράγοντας που ενισχύει και διευκολύνει την κοινωνική ένταξή τους, αλλά και παράγοντας διακινδύνευσης στο να γίνουν υποκείμενα διακρίσεων ή/και εκμετάλλευσης, όπως φαίνεται στη συνέχεια.

Για τη Βαΐσα ο γάμος της με Έλληνα αποτελεί ένα βιογραφικό γεγονός το οποίο διατρέχει όλη την αφήγησή της, αναδεικνύοντας τη σημασία του στην εξασφάλιση ενός βιοτικού επιπέδου, πρόσβασης σε υπηρεσίες υγείας, άδειας διαμονής και εργασίας. Η υποστήριξη των προσπαθειών της και η ενθάρρυνση να πραγματώσει τα επιχειρηματικά της σχέδια εκ μέρους του συζύγου της αποδεικνύεται σημαντικός παράγοντας επιτυχίας. Σε αντίθεση με την εμπειρία των μεταναστριών εκείνων (Σίνα, Μίλλα) οι οποίες όντας μόνες μητέρες, χωρίς καμιά υποστήριξη στο μέγλωμα των παιδιών τους, απορροφήθηκαν ολοκληρωτικά από την επιβίωση και τη μητρότητα, η Βαΐσα απολαμβάνει σχετική αυτονομία η οποία της επιτρέπει να ασχοληθεί δημιουργικά με τα επαγγελματικά σχέδιά της και της παρέχει ασφάλεια για μακροπρόθεσμα πλάνα ζωής.

Η περίπτωση της Ροζαλίας, από την άλλη μεριά, αναδεικνύει το γεγονός ότι οι μεικτοί γάμοι ή/και σχέσεις υτόκεινται σε διαφορετικές πιέσεις που πηγάζουν από την ανισότητα εξουσίας και συνυφαινεται με διαπολιτισμικές συγκρούσεις ακόμα και ρατσισμό. Σε διαπροσωπικό επίπεδο, το φύλο και η μετανάστευση διαπλέκονται συχνά και ενισχύουν άλλοτε την άποψη ότι ως μετανάστριες είναι «θύματα» που χρειάζονται προστασία και άλλοτε ότι ως γυναίκες «χειρίζονται» τους άνδρες-συντρόφους τους, προκειμένου να εξασφαλίσουν οικονομική άνεση, νομιμοποίηση, ασφάλεια. Και τα δύο αυτά στερεότυπα δίνουν έκφραση στην κατωτερότητα των μεταναστριών και στην υπεροχή των γηγενών ανδρών, επηρεάζοντας τις σχέσεις φύλου με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους.

Η Ροζαλία θεωρεί τον εαυτό της ανώτερο από τον Έλληνα σύντροφό

της, καθώς έχει υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο, είναι ικανότερη στο μέγιστο του παιδιού της και τη διαχείριση των οικονομικών της, είναι πιο καλλιέργημένη και γενναϊώδερη με τα αισθήματά της, διαφεύδοντας το στερεότυπο ότι οι μετανάστες νιώθουν κατώτερες. Νομιμοποιεί ωστόσο την επιοχή της για τη σχέση αυτή στο πλαίσιο της συναισθηματικής ανασφάλειάς της και της έλλειψης προσωπικών σχέσεων, μετά το διαζύγιο και τη μετανάστευσή της.

Από την αφήγησή της γίνεται φανερό ότι βιώνει μια διαρκή αντίφαση. Από τη μία, έχει εσωτερικεύσει το αρνητικό στερεότυπο για τις μεικτές σχέσεις και προσπαθεί να το αναρέσει μέσα από την αυτονομία της δράσης και των σχεδίων της και, από την άλλη, αδυνατεί να υπερασπιστεί τον εαυτό της απέναντι σε σεξιστικές συμπεριφορές του συντρόφου της. Δηλώνει εξαιρετικά απογοητευμένη από την απόφαση του συντρόφου της να μην την υποστηρίξει στην προσπάθειά της να στήσει μια δική της επιχείρηση, ενώ, από την άλλη, συνεχίζει ως αντίβαρο να εργάζεται για την πραγματοποίηση των οικονομικών σχεδίων της που θα επιτρέψουν την οικονομική ανεξαρτησία της.

Στην περίπτωση της Ζένας είναι η διαπλοκή-διατομή (intersectionality)⁹ των έμφυλων και φυλετικών σχέσεων εξουσίας, με άλλα λόγια η ανισότητα ισχύος μεταξύ γηγενούς άνδρα και μετανάστριας γυναίκας, που οδηγεί τη σχέση συνεργασίας σε σχέση εκμετάλλευσης και στην απώλεια ενός υποστηρικτικού δικτύου γνωριμιών και επαφών με Έλληνες. Η επιδίωξη προσωπικής αναγνώρισης και ο συναισθηματικός δεσμός με τον Έλληνα σύντροφό της την ωθούν να αποδεχτεί να εργάζεται χωρίς αποδοχές στο πλαίσιο μιας κατά τα άλλα «κανονικής» επαγγελματικής σχέσης μεταξύ συνεταιρίων. Η Ζένα αντιμετωπίζει την επί σειρά ετών εκμετάλλευση όταν, όπως συμβαίνει και με μεγάλο αριθμό ελληνίδων αφανών συνεπιχειρηματιών,¹⁰ σε περίπτωση διαζυγίου ή δια-

9. Πρόκειται για μια προσέγγιση η οποία δίνει έμφαση στη σημασία των πολλαπλών δομών και διαδικασιών που συμπλέκονται/συνυφαινονται για να δημιουργηθούν συγκεκριμένες κοινωνικές θέσεις και ταυτότητες. Από την οπτική αυτή, χρειάζεται να λάβουμε ταυτόχρονα υπόψη μας την εθνικότητα, το φύλο, την τάξη κ.ο.κ., καθώς οι μεμονωμένες ερμηνείες δεν μπορούν να συλλάβουν τις πολυπλοκότητες του κοινωνικού κόσμου και την πολιτισματική φύση των κοινωνικών ταυτοτήτων. Για μια συζήτηση για τα θέματα αυτά βλ. Anthias, 2001a και 2001β, και Anthias κ.ά., 2008.

10. Λεονάκη & Λιάπη, 2004.

κοπής της σχέσης, βρίσκεται χωρίς κανένα οικονομικό όφελος ή εργασιακό δικαίωμα (μη αναγνωρισμένη και ανασφάλιστη εργασία χωρίς δικαίωμα συνταξιοδότησης).

6.5 Δυνατότητες και πρακτικές κοινωνικής ένταξης των μεταναστριών

Στην ενότητα αυτή παρουσιάζονται οι στρατηγικές που υιοθετούν οι μετανάστριες προκειμένου να διαχειριστούν τις διαφοροποιημένες δυνατότητες και ευκαιρίες που διαθέτουν, μέσα από ένα πλέγμα διαφορετικών κοινωνικών θέσεων, ως προς ορισμένες βασικές όψεις της κοινωνικής ένταξής τους, όπως η γλώσσα, η συμμετοχή σε κοινωνικά και εθνικά δίκτυα, η οικογένεια και η συγκρότηση ταυτότητας (αίσθηση του ανήκειν).

6.5.1 Η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας

Η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας – βασικό μέσο για την κοινωνική ένταξη – δεν διευκολύνεται για τις μετανάστριες εκείνες οι οποίες εργάζονται ως καθαριστριες σε διαφορετικά σπίτια (π.χ. Έλσα, Εύα, Μίλλα, Λιάνα), επειδή δεν συναντούνται συχνά με τις εργοδότης τους και η επικοινωνία τους είναι πολύ περιορισμένη. Για το λόγο αυτό, δεν συνιστά προτεραιότητά τους η προσπάθεια βελτίωσης του γλωσσικού επιπέδου τους.

Όλες αναφέρθηκαν στις τεράστιες δυσκολίες που αντιμετώπισαν με τη γλώσσα τα πρώτα χρόνια στην Ελλάδα και τις αρνητικές συνέπειες της εμπειρίας αυτής στην αυτοεκτίμησή τους. Είναι αυτοδιδάκτες, κυρίως μέσω της πλεόρασης. Ακόμα και όταν γνωρίζουν, πράγμα το οποίο συνήθως δεν συμβαίνει, πού να αποταθούν για να παρακολουθήσουν μαθήματα ελληνικής γλώσσας, το ωράριο εργασίας τους – ή καλύτερα η απουσία του – δεν τους το επιτρέπει. Ένας άλλος συχνός τρόπος εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας – και όχι μόνο της γλώσσας – είναι μέσω των παιδιών σχολικής ηλικίας, αντιστρέφοντας ωστόσο έτσι τη σχέση κύρους και αναγνώρισης μεταξύ γονέων-παιδιών, αφού τα παιδιά μετατρέπονται σε δασκάλους για τους γονείς τους, με πολλαπλές συνέπειες.

Το χαμηλό επίπεδο γνώσης της ελληνικής γλώσσας είναι από τα βασικά εμπόδια στην πρόσβαση σε διαδικασίες απόκτησης επαγγελματικών δεξιοτήτων (reskilling) με προσεγγίσεις άλλης, πλην του οικιακού

τομέα, μορφής απασχόλησης, αλλά και δυσχεραίνει την απόκτηση μακροχρόνιας άδειας διαμονής. Σε αντίθεση με τις μετανάστευτες που εργάζονται ως καθαριότητες σε διαφορετικά σπίτια, η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας για τις εσωτερικές οικιακές βοηθούς διευκολύνεται από την καθημερινή επαφή και επικοινωνία τους με την οικογένεια με την οποία ζουν. Κατορθώνουν να «ξεκλέβουν» χρόνο για να βελτιώσουν το επίπεδο της γλώσσας τους, αγοράζοντας και διαβάζοντας λεξικά, βιβλία γραμματικής, λογοτεχνία κ.λπ. Ενθαρρύνονται επιπλέον σε κάποιες περιπτώσεις και από τους ίδιους τους εργοδότες/-τριές τους.

Κάποιες, όμως, όπως η Τάνια, αισθάνονται αποστερημένες από τη γλώσσα όχι μόνο ως μέσο καθημερινής επικοινωνίας, αλλά και ως εργαλείο κατανόησης της κοινωνικής πραγματικότητας.

«Παρακολουτώ τηλεόραση και δεν καταλαβαίνω τίποτα [...] δεν αισθάνομαι κανονικός άνθρωπος. Πιστεύω πως, όταν ζεις σε μια χώρα, θα 'πρεπε να ξέρεις καλά τη γλώσσα όχι μόνο για να μπορείς να παρακολουθείς τα σίριαλ στην τηλεόραση, αλλά για να ξέρεις τι γίνεται στη χώρα αυτή [...] να καταλαβαίνω τις ειδήσεις και άλλα θέματα [...] δεν μου αρέσει να με αντιμετωπίζουν σαν να μην ξέρω τίποτα».

Η επένδυση χρόνου και ενέργειας στην εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας (ομιλία και γραφή) συνιστά συνειδητή επιλογή μεταξύ των μεταναστριών εκείνων οι οποίες αναπτύσσουν σχέδια αυτοαπασχόλησης, καθώς αναγνωρίζουν στις δεξιότητες αυτές το βασικό «κεφάλαιο» για την επαγγελματική και κοινωνική ένταξή τους. Ο προσανατολισμός αυτός είναι εγκιβωτισμένος στο εκπαιδευτικό και επαγγελματικό προφίλ τους και στα κίνητρά τους για επανάκτηση του απολεσθέντος κοινωνικού τους στάτους μετά τη μετανάστευση. Σε κάποιες περιπτώσεις η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας συνιστά στόχο καθαυτών του μεταναστευτικού σχεδίου (Ζένα).

Η Βαΐσα η οποία έχει κάνει συστηματικές προσπάθειες εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας, προκειμένου να διευκολύνει την επικοινωνία και επαφή της π.χ. με δημόσια στελέχη και να ενισχύσει το επαγγελματικό κύρος της, δεν καταφέρνει ωστόσο να ξεπεράσει μια σειρά από άλλα εμπόδια. Αντιμετωπίζει τη δυσπιστία που απορρέει από τη διαπλοκή (φυλετικών) διακρίσεων σε διαφορετικά επίπεδα και με διαφορετική αφετηρία: από τη μία, το γεγονός ότι επιχειρεί να εισέλθει σε έναν επαγγελματικό κλάδο (πολιτισμός) που είναι κλειστός σε μετανάστευ/-τριες

και, από την άλλη, η κυρίαρχη αντίληψη η οποία δεν επιτρέπει την ανάδειξη ή ακόμα και την προβολή της πολιτισμικής ετερότητας. Η διαφορετικότητα, αντί να κινεί την περιέργεια και το ενδιαφέρον, συχνά αποτελεί αντικείμενο αδιαφορίας ή ακόμα και αταξίωσης, υποχρεώνοντας συχνά στην αποσιώπηση της εθνικής ταυτότητας και την κοινωνική καθήλωση, θέτοντας εμπόδια δηλαδή στην κοινωνική κινητικότητα [βλ. επίσης Παταταξιάρχης (επιμ.), 2006].

6.5.2 Μηχανισμοί αποκλεισμού και στρατηγικές για την απόκτηση κοινωνικών επαφών και υποστήριξης - Ο ρόλος της οικογένειας

Η συμμετοχή σε προσωπικά και κοινωνικά δίκτυα διαφοροποιείται σημαντικά ανάλογα με τον τύπο της μετανάστευσης και το καθεστώς διαμονής. Η οικογένεια παίζει ρόλο-κλειδί, καθώς διαφοροποιεί σημαντικά τις δυνατότητες κοινωνικής ένταξης μεταξύ εκείνων που βρίσκονται στην Ελλάδα μόνης και εκείνων που ζουν με την οικογένειά τους (στο πλαίσιο της οικογενειακής επανένωσης). Για τις *μετανάστευτες εκείνες που βρίσκονται στην Ελλάδα με το καθεστώς της οικογενειακής επανένωσης* (Αλβανίδες κυρίως) η ούτως ή άλλως περιορισμένη κοινωνική ζωή τους εξαντλείται συνήθως στις κοινωνικές επαφές κυρίως με συγγενικά πρόσωπα.

Οι *σχέσεις σε επίπεδο γειτονιάς*, αλλά κυρίως το *σχολείο* και η *συναναστροφή με τους άλλους γονείς* αποτελούν δύο από τους βασικούς «κοινωνικούς χώρους-γέφυρες» μέσω των οποίων αναπτύσσονται σχέσεις με τον ντόπιο πληθυσμό· σχέσεις στις οποίες οι μετανάστευτες παίζουν πρωταρχικό ρόλο (βλ. επίσης Βαΐου κ.ά., 2007). Η αποδοχή από τους Έλληνες/-ίδες αξιολογείται ως επίτευγμα και αποτελεί «βαρόμετρο» του βαθμού της κοινωνικής ένταξής τους.

«Γιατί βλέπουμε κι εμείς είμαστε καλή οικογένεια μπορώ να λέω ούτε πειράζουμε ούτε μπερδεύουμε κανέναν, στη δουλειά και στο σπίτι, και ο Άγγελος το ίδιο, με τα παιδιά ελληνόπουλα κάνουνε παρέα [...] και οι άλλες [μητέρες] τα αφήνουνε τα παιδιά, έρχονται στο σπίτι μου, τρώνε, ας πούμε δεν λένε: "Ποιό! Πώς να φας, γιατί αυτή είναι από την Αλβανία και να πρως με το παιδί του και να παίζεις με το παιδί του". Δεν νιώθω [...] και στο πάρκο που πάμε, μαζί παίζουν, μαζί μιλάμε, ό,τι είμαστε, Ελληνίδες και ξένοι να είμαστε, δεν κάνει διαφορά».

Η αποδοχή αυτή ωστόσο φαίνεται σε μεγάλο βαθμό να συναρτάται με τη συμμόρφωση της μεταναστευτικής οικογένειας στο πρότυπο μιας στερεότυπης «σκληρά εργαζόμενης και εσωστρεφούς οικογένειας». Αντίθετα, οι μόνες μητέρες αντιμετώπιζον, όπως φαίνεται και από την περίπτωση της Μίλλας, την απόρριψη, ακόμα και ανοιχτές ρατσιστικές συμπεριφορές εκ μέρους των άλλων γονέων και καθηγητών στο σχολείο, αλλά και γενικό-τερα του κοινωνικού περιγύρου τους.

«Με Έλληνες είναι πολύ δύσκολο. Δεν δέχονται αυτή την κατάσταση που –εδώ Έλληνες είναι και χωρίζουνε και απομακρύνονται, φαντάσου τώρα εγώ που είμαι μόνη μου και [...] είχα ξεκινήσει κάτι παρές, έτσι, απ' το σχολείο, από την τάξη του μικρού που κάναμε, αλλά όταν μάθαν ότι είμαι μόνη και – βλέπουν σαν απειλή (γελάει) τι να πεις; [...] δεν, εεε, τον αφήνει να κάνει παρέα με τον δικό μου! [...] και κάνουν τα παιδιά κρυφά παρέα».

Η ελληνική κοινωνία η οποία, έστω και οριακά, είναι ανεκτική σε εναλλακτικές μορφές οικογένειας, δεν δείχνει την ίδια ανοχή στην περίπτωση των μεταναστριών μονογονέων, οι οποίες αντιμετώπιζονται ως αποκλίσεις από το αποδεκτό για τις μετανάστριες πρότυπο.

Για τις μόνες μετανάστριες εσωτερικές οικιακές βοηθούς, οι οποίες έχουν περιορισμένο έως καθόλου προσωπικό χρόνο, οι δυσκολίες να αναπτύξουν σχέσεις με ομοεθνείς αλλά και ντόπιους είναι ακόμα μεγαλύτερες. Αντίθετα, όντας στην Ελλάδα μόνες, μακριά από τα παιδιά και την οικογένειά τους, αναπτύσσουν ισχυρούς συναισθηματικούς δεσμούς και σχέσεις με τα μέλη της οικογένειας με την οποία ζουν, και ιδιαίτερα με τα παιδιά, υποκαθιστώντας με τον τρόπο αυτό τη συναισθηματική επαφή με τους οικείους τους. Οι σχέσεις αυτές συχνά τις εμποδίζουν να αναπτύξουν προσωπικές σχέσεις και δεσμούς στη χώρα υποδοχής, πράγμα το οποίο δημιουργεί έναν φαύλο κύκλο στην απομόνωσή τους. Το σημαντικότερο, οι σχέσεις οικειότητας συσκοτίζουν τις σχέσεις εκμετάλλευσης, εργασιακής¹¹

11. Ακόμα και σε περιπτώσεις σοβαρών παραβιάσεων των εργασιακών δικαιωμάτων τους, το υπάρχον εργατικό δίκαιο δεν επιτρέπει την παρέμβαση θεσμών υπεράσπισης της εργασίας, π.χ. επιθεώρηση εργασίας, καθώς προστατεύονται η οικογένεια και το σπίτι ως ιδιωτική σφαιρά (άβιατο).

και συναισθηματικής, τις οποίες συχνά αντιμετώπιζουν στο πλαίσιο της εσωτερικής οικιακής εργασίας. Ακόμα και όταν διευκολύνονται να αναπτύξουν έναν κύκλο γνωριμιών μέσω της οικογένειας για την οποία εργάζονται, το δίκτυο των άτυπων αυτών σχέσεων είναι αδύναμο να υποστηρίξει τα αντικρουόμενα συμπεριφέροντα και επιδιώξεις τους προς εκείνα της οικογένειας.

Σε άλλη περίπτωση, η ίδια η εμπειρία της καθοδικής κοινωνικής κινητικότητας οδηγεί στον (αυτο)περιορισμό της κοινωνικότητάς τους: η Τόνια, πολεοδόμος και επιτυχημένη επιχειρηματίας πριν από τη μετανάστευσή της από τη Βουλγαρία, αποφεύγει να συναναστρέφεται άλλες μετανάστριες, κυρίως ομοεθνείς της, και προτιμά να «μιλά με άγνωστους ανθρώπους στο πάρκο», αφού με τον τρόπο αυτό αποφεύγει να εκτεθεί στην «αναγνώριση» η υποβαθμισμένη νέα κοινωνική θέση της.

Αξίζει, τέλος, να αναφερθεί ότι η άσκηση του δικαίωματος για οικογενειακή επανένωση για τις μόνες μετανάστριες (εσωτερικές) οικιακές βοηθούς υπονομείται πρακτικά από τις ίδιες τις προϋποθέσεις του σχετικού νόμου (κατάλληλες συνθήκες στέγασης και επαρκές εισόδημα) τις οποίες αδυνατούν να ικανοποιήσουν. Σε κάποιες περιπτώσεις ωστόσο (Ροζαλία, Τζουλιάννα) τα ενήλικα παιδιά ακολουθούν τις μητέρες τους, πραγματιώνοντας με τον τρόπο αυτό μια μερική και άτυπη οικογενειακή επανένωση, αν και όχι στη βάση του δικαίωματος που προβλέπεται από διεθνείς και εθνικές νομοθετικές ρυθμίσεις, αλλά στη βάση μιας αλυσιδωτής μορφής μεταναστεύσης.

6.5.3 Η συμμετοχή σε κοινωνικά και μεταναστευτικά δίκτυα ως διαδικασία συγκρότησης έμφυλης μεταναστευτικής ταυτότητας και διευκόλυνσης της κοινωνικής ένταξης

Η ενεργή εμπλοκή στην (πολυ)εθνική μεταναστευτική κοινότητα και μέσω αυτής στη διεκδίκηση του δικαίωματος σε μια διακριτή παρουσία στην κοινωνία υποδοχής αποτελεί μια εναλλακτική, ως προς την αγορά εργασίας, διαδικασία υποστήριξης και διευκόλυνσης της ένταξης. Συνιστά παράγοντα εξισορρόπησης των μηχανισμών κοινωνικού αποκλεισμού και ταυτόχρονα έναν κοινωνικό χώρο συγκρότησης μιας εναλλακτικής, ως προς την κυρίαρχη, μεταναστευτικής ταυτότητας ικανής να ενεργοποιήσει την αξιοποίηση διαθέσιμων ή και τη συσσώρευση νέου πύλου αποθεμάτων δράσης.

της κοινωνικής και πολιτισμικής ένταξης τους. Ταυτόχρονα, αναδεικνύονται τα όρια των επίσημων πολιτικών που προϋποθέτουν τον απολιτικό χαρακτήρα της μετανάστευσης, αποδίδοντας στους μετανάστες/-τριες μια μονοσήμαντη (οικονομική) ταυτότητα (εργαζόμενοι/-ες προορισμένοι/-ες να παραμείνουν σε χαμηλά αμειβόμενες ανειδίκευτες εργασίες), αποτυγχάνοντας έτσι να αξιοποιήσουν πολλαπλά εναλλακτικές διαδικασίες υποστήριξης της ένταξης τους στην κοινωνία υποδοχής.

6.6 Συμπερασματικά σχόλια – Επίλογος

Παρά τις αλληλέγγυες προσπάθειες νομοθετικών ρυθμίσεων (σειρά μεταναστευτικών νόμων) και τα μέτρα που πρόσφατα έχουν ληφθεί για τον εξορθολογισμό των διαδικασιών νομιμοποίησης, η έλλειψη συντονισμού μεταξύ των αρμόδιων υπηρεσιών και του κατάλληλα εκπαιδευμένου προσωπικού, οι διοικητικές αρρυθμίες και η γραφειοκρατία έχουν δημιουργήσει ένα νομικό και θεσμικό πλαίσιο το οποίο θέτει σημαντικούς περιορισμούς, εμπόδια και ιδιαίτερα προβλήματα στον μεταναστευτικό πληθυσμό που ζει στη χώρα μας. Κατά τον ίδιο τρόπο «τα χαρτιά, η κάρτα, η ανανέωση, η άδεια» εξακολουθούν να αποτελούν τα θέματα-κλειδιά στις αφηγήσεις των μεταναστριών.

Το γεγονός ότι η ελληνική πολιτεία (μεταναστευτική πολιτική) δεν έχει ακόμη ουσιαστικά θέσει σε εφαρμογή την έκδοση μακροχρόνιας άδειας διαμονής με τα ακόλουθα δικαιώματα εξουδετερώνει, αντί να υποστηρίζει, τις πολιτικές ισότητας των φύλων και καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού, δημιουργώντας σημαντικό κενό. Το κενό αυτό επιτείνεται από το γεγονός ότι οι πολιτικές για την κοινωνική ένταξη βρίσκονται ακόμη σε επίπεδο γενικόλογων εξαγγελιών, απέχοντας από τις υπαρκτές ανάγκες των μεταναστών, και ιδιαίτερα των μεταναστριών, που ζουν και εργάζονται στην Ελλάδα με περιορισμένη, σε πολλές περιπτώσεις, πρόσβαση σε δημόσιες υπηρεσίες, αγαθά και πόρους. Υπηρεσίες και αγαθά που οι ίδιες προσφέρουν με την εργασία τους σε έναν όλο και μεγαλύτερο αριθμό ελληνικών νοικοκυριών που δυσκολεύονται να αντιμετωπίσουν τις πολλαπλές πιέσεις τις οποίες υφίστανται λόγω των περιορισμένων παροχών ενός ολοένα συρρικνούμενου κοινωνικού κράτους, επηρεάζοντας ταυτόχρονα τη δομή και τη φύση των υπηρεσιών αυτών, τη διάκριση των σφαιρών παραγωγικής και αναπαραγωγικής εργασίας αλλά και την κατά φύλο κατανομή της εργασίας.

Η Μαρίνα, παρά το γεγονός ότι κάνει εργασίες κατώτερες από τα πρόσωπα της προκειμένου να υποστηρίξει οικονομικά τον εαυτό και την οικογένειά της στην πατρίδα της μετά το διαζύγιο, κατευθύνει όλες τις προσπάθειές της στην αναζήτηση ικανοποίησης, αναγνώρισης και νοήματος στη ζωή της μέσα από την ενθουσιώδη και ενεργή συμμετοχή στην εθνική κοινότητά της.

Τα κίνητρα για αυτή την επιλογή της εδράζονται στο υψηλό κοινωνικοπολιτισμικό προφίλ της και σε μια ισχυρή και φιλόδοξη προσωπικότητα, βασικούς πόρους που κινητοποιεί προκειμένου να αφοσιωθεί στην εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας και στη συνέχεια να αναπτύξει δημοσιογραφική και συγγραφική δράση – αναβίωση ενός απωθημένου ταλέντου – και να συμμετέχει σε πρωτοβουλίες/εκδηλώσεις στην Ελλάδα αλλά και στο εξωτερικό. Η στρατηγική αυτή επιλογή επιτρέπει την ανάπτυξη ενός πικνού προσωπικού και κοινωνικού δικτύου, την πρόσβαση σε χρήσιμη πληροφορία, την απόκτηση γλωσσικών και άλλων δεξιοτήτων, ακόμα και διακρατική κινητικότητα.

Η Λόρι είναι πολιτική πρόσφυγας της οποίας αρνήθηκαν τη σχετική αναγνώριση και άδεια διαμονής, οπότε αναγκάστηκε να στραφεί στον άτυπο οικιακό τομέα, προκειμένου να παραμείνει «αθέατη» και «προστατευμένη». Παρά τις δυσμενείς συνθήκες τις οποίες έχει αντιμετωπίσει κατά την πολύχρονη διαμονή της στην Ελλάδα, με τις διαρκείς εναλλαγές στο καθεστώς παραμονής της (νόμιμη, ημινόμιμη και «παράνομη»), εξαιτίας των προθέσεων των εκάστοτε εργοδοτών της, κατόρθωσε να συγκροτήσει για τον εαυτό της μια ισχυρή φεμινιστική ταυτότητα μέσα από την ενεργή εμπλοκή της στο (γυναικείο) μεταναστευτικό κίνημα.

Η ταυτότητά της καθορίζεται πρωτίστως από τον κοινωνικό ρόλο της ως ακτιβίστριας-μετανάστριας και λιγότερο έως καθόλου από τον επαγγελματικό ρόλο της ως οικιακής βοηθού. Αντίθετα, διαχειρίζεται την οικιακή εργασία με τρόπο που να της επιτρέπει ελευθερία κινήσεων και ευελιξία τέτοια που να εξυπηρετεί το κύριο ενδιαφέρον της, που είναι η πολιτικοκοινωνική δράση της. Η ενασχόληση αυτή έχει συμβάλει καθοριστικά στη χειραφέτησή της, αν και δεν της διασφαλίζει πρόσβαση σε νομιμοποιητικές διαδικασίες ούτε και σε νέους τομείς εργασίας.

Η *στρατηγική αλληλεγγύης* που υιοθετούν διευκολύνει την απόκτηση δεξιοτήτων κοινωνικής συμμετοχής (civic participation skills) και την ανάμειξη με την κοινωνία υποδοχής, σημαντικούς πυλώνες υποστήριξης

Σε αυτό το αποσταθεροποιητικό πλαίσιο περιορίζεται η αυτονομία της δράσης των μεταναστριών και υλονομούνται οι προστάθειές τους να πραγματοποιούν το μεταναστευτικό σχέδιό τους και να βελτιώσουν τις συνθήκες και προοπτικές τους, την ποιότητα ζωής τους. Παρ' όλα αυτά, όπως αναδείχθηκε από τα ευρήματα της έρευνας, οι μετανάστριες υιοθετώντας μια ποικιλία στρατηγικών σχεδίων και πρακτικών «πασχίζουν», συχνά με δημιουργικότητα και ελπινοτικότητα, να βελτιώσουν τη θέση (τη δική τους και των παιδιών τους), να επιτύχουν την αναγνώρισή τους, καθώς και την ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία. Στρατηγικά σχέδια, μέσα από τα οποία αντιστέκονται στους δομικούς περιορισμούς, παρακάμπτουν τα αδιέξοδα των διαδρομών ζωής, «βραχυκυκλώνουν» τις κυρίαρχες προοπτικές ή έμπρακτα υλονομούν τους μηχανισμούς αποκλεισμού τους. Η γειτονιά, το σχολείο, η εθνική/μεταναστευτική κοινότητα, οι ομάδες πολιτών, οι μεικτοί γάμοι αποτελούν εκείνους τους κοινωνικούς χώρους και θεσμούς-γέφυρες μέσα από τους οποίους επιδιώκουν την οικοδόμηση κοινωνικών σχέσεων και εταφών με γηγενείς και με την ελληνική κοινωνία γενικότερα.

Μέσα από την ανάλυση των ευρημάτων της έρευνας, φάνηκε ότι οι εμπειρίες και οι διαδικασίες αποκλεισμού και ένταξης δεν είναι αλληλοαποκλειόμενες μεταξύ τους. Με άλλα λόγια, πλάι στις πολλαπλές όψεις κοινωνικού αποκλεισμού συνυπάρχουν διαδικασίες ένταξης (έστω και) στα όρια της αγοράς εργασίας και της κοινωνίας. Διαδικασίες οι οποίες αφορούν τις προστάθειες εξόδου από περιθωριακούς και άτυπους τομείς εργασίας και ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας, τις προστάθειες απόκτησης κοινωνικών και επαγγελματικών δεξιοτήτων στο πλαίσιο ανύπαρκτων στην ουσία σχετικών μέτρων πολιτικής και, τέλος, τις προστάθειες ανάπτυξης κοινωνικών σχέσεων και δικτύων που συμβάλλουν στην εξοικείωση με τον κοινωνικό περίγυρό τους και στην ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία ή σε τμήματα αυτής.

Αξιοποιώντας το εκπαιδευτικό, κοινωνικό και πολιτισμικό κεφάλαιο που έφεραν μαζί τους στη χώρα μας και κινητοποιώντας τα αποθέματα δράσης, αρκετές από τις μετανάστριες της έρευνας επιχειρούν να ανατρέψουν την κυρίαρχη στερεότυπη μεταναστευτική ταυτότητα και να ανοίξουν νέους ορίζοντες ανοχής της διαφορετικότητας και δημιουργικής συνύπαρξης. Κατ' αντιστοιχία, αποτελούν ερευνητικές περιπτώσεις οι

οποίες υποβάλλουν σε αναστοχασμό θεωρήσεις που αντιλαμβάνονται την κυρίαρχη ιδεολογία ως μονοδιάστατη εκδοχή για τη συγκρότηση της ταυτότητας αυτού αντί ως πεδίο συσχετισμού κρίσιμων αρνήσεων και καταφάσεων μεταξύ φυλετικών, έμφυλων, ταξικών και άλλων (πολλαπλών) ταυτοτήτων. Υποχρεώνουν επιπλέον στην αναζήτηση νέων αναλύσεων και ιδεολογικοπολιτικών τοποθετήσεων για τις σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα δύο φύλα και αλληλεγγύης φεμινιστικού και γυναικείου μεταναστευτικού κινήματος σε ένα αναδυόμενο (παγκοσμιοποιημένο) περιβάλλον της έμφυλης κατανομής της εργασίας.

Η κατανόηση των διαφορών μεταξύ των μεταναστριών, ως προς το σύνολο των δομών και διαδικασιών που υφιστάονται στην ένταξή τους και την ευρύτητα των (κοινωνικών) θέσεων και εμπειριών που συνεπάγονται, οδηγεί εντέλει στην αναγκαίοτητα νοηματοδότησης της ένταξης, με τρόπο που να συμπεριλαμβάνει τις αλληλοσυναρτώμενες πολιτισμικές, κοινωνικές, οικονομικές και προσωπικές όψεις των πολλαπλών υτοκειμένων της, εισάγοντας παράλληλα τη μεγαλύτερη δυνατή ποικιλομορφία (diversity) στη χάραξη των πολιτικών.

Βιβλιογραφία

1. Ελληνόγλωσση

- ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (2008), «Αλβανίδες έμμισθες οικιακές εργαζόμενες στην Αθήνα: Διαχείριση της εργασιακής και έμφυλης ταυτότητας στο πλαίσιο της μεταναστευτικής εμπειρίας», στο Τ. Καβουνίδη, Β. Καρύδη, Η. Νικολακοπούλου-Στεφάνου & Α. Στυλιανούδη (επιμ.), *Μετανάστευση στην Ελλάδα: Εμπειρίες – Πολιτικές – Προοπτικές*, τόμ. Α, σσ. 272-285, Αθήνα: ΙΜΕΠΟ.
- ΒΑΪΟΥ, Ν. κ.ά. (2007), *Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωροκοινωνικές μεταβολές στην πόλη: Μετανάστριες και ντόπιες στις γειτονιές της Αθήνας*, Αθήνα: L-Press.
- ΒΕΝΤΟΥΡΑ, Α. & ΤΡΟΥΜΠΕΤΑ, Σ. (επιμ.) (2006), «Σύγχρονες θεωρήσεις του μεταναστευτικού φαινομένου», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 92 (Τεύχος αφιέρωμα στις «Σύγχρονες Θεωρήσεις του Μεταναστευτικού Φαινομένου», επιμ. Α. Βεντούρα & Σ. Τρουμπέτα), σσ. 21-86.
- ΚΑΜΠΟΥΡΗ, Ε. (2007), *Φύλο και Μετανάστευση*, τόμ. Π: *Η καθημερινή ζωή των μεταναστριών από την Αλβανία και την Ουκρανία*, Αθήνα: ΚΕΚΜΟΚΟΠ-ΠΑΝΤΕΙΟ & Gutenberg.

- ΚΑΣΙΜΑΤΗ, Κ. – ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ, Α. (2007), *Φύλο και Μετανάστευση*, τόμ. Ι: *Θεωρητικές αναφορές και εμπειρική διερεύνηση*, Αθήνα: ΚΕΚΜΟΚΟΠ-ΠΑΝΤΕΙΟ & Gutenberg.
- ΛΕΟΥΝΑΚΗ, Μ. & ΔΙΑΠΗ, Μ. (2004), *Έρευνα της αφανούς εργασίας των γυναικών στις Περιφέρειες Νότιου και Βόρειου Αιγαίου – Equal I «Mevel»*, Αθήνα: Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών ΔΙΟΤΙΜΑ.
- ΔΙΑΠΗ, Μ. (2008), «Η ποιότητα ζωής των οικογενειών μεταναστών επιχειρηματιών», στο *Μετανάστευση στην Ελλάδα: Εμπειρίες – Πολιτικές – Προοπτικές*, τόμ. Α, σσ. 248-263, Αθήνα: ΙΜΕΠΟ.
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Β. (2005), *Η οικιακή οικονομία στην περίπτωση μιας ομάδας μεταναστών από την Αλβανία: Όψεις της διαχείρισης της μεταναστευτικής συνθήκης*, εισήγηση στο Συνέδριο «Φύλο, Χρήμα και Συναλλαγές», Μυτιλήνη, 9-11 Δεκεμβρίου.
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΗ, Ε. (επιμ.) (2006), *Περιπέτειες της ετερότητας – η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα, Αλεξάνδρεια & Αθήνα*.
- ΤΑΣΣΟΥΛΟΥ, Ε. & ΜΑΡΑΤΟΥ, Α. (επιμ.) (2003), «Φύλο και διεθνής μετανάστευση με έμφαση στην Ελλάδα», τόμ. Α, τεύχ. 110, ειδική έκδοση, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*.
- ΤΟΠΑΛΗ, Π. (2005), *Από την ανάγκη των εργοδοτριών στην «φροντίδα» των οικιακών βοηθών: Πολιτισμικές νοηματοδοτήσεις μιας εργασιακής σχέσης από Ελληνίδες και Φιλιππινέζες οικιακές βοηθούς στην Αθήνα*, εισήγηση στο Συνέδριο «Φύλο, Χρήμα και Ανταλλαγή», Μυτιλήνη, 9-11 Δεκεμβρίου.
- II. Ξενόγλωσση**
- ANTHIAS, F. (2001a), «The Concept of "Social Division" and Theorising Social Stratification: Looking at Ethnicity and Class», *Sociology*, τεύχ. 35, σσ. 835-854.
- ANTHIAS, F. (2001β), «The Material and the Symbolic in Theorising Social Stratification», *British Journal of Sociology*, τόμ. 52, τεύχ. 3, σσ. 367-390.
- ANTHIAS, F., CEDERBERG, M., BARBER, T. & AYRES, R. (2008), *The Biographical Narrative Interview with Female Migrants: The UK Case*, Report WP6, FeMiPol Project (www.femipol.uni-frankfurt.de).
- BOESCHOTEN, R. (2007), «Gender Work and Migration from Bulgaria and Albania to Greece», *Διεθνής Δημεριδα Gender, Work and the Household, Comparative Perspectives*, Μυτιλήνη, 30-31 Μαρτίου 2007.
- CAMPANI, G. & CHIAPPELLI, T. (2008), *Biographical Interviews in the Italian Sample: Migrant Women Between Exclusion and Inclusion*, Report WP6, FeMiPol Project.
- CORBIN, J. & STRAUSS, A. (1990), «Grounded Theory Research: Procedures, Canons and Evaluative Criteria», *Zeitschrift für Soziologie*, τόμ. 19, τεύχ. 6, σσ. 418-427.
- KING, R., THOMSON, M., FIELDING, T. & WARNES, T. (2006), «Time, Generations and Gender in Migration and Settlement», στο R. Penninx (επιμ.), *Dynamics of International Migration and Settlement in Europe: A State of the Art*, Amsterdam University Press.
- KONTOS, M., ΜΟΡΟΚΒΑΣΙΣ, Μ., SHINOZAKI, K., CATARINO, C. & SATOLA, A. (2008), *Policies Affecting the Integration of Domestic and Care Workers*, Report WP8, FeMiPol Project.
- KONTOS, M. & SACALIU, V. (2008), *New Female Migrants: Biographical Processes, Integration Strategies and Social Policies: The German Case*, Report WP6, FeMiPol Project.
- ΛΙΑΠΗ, Μ. & ΒΟΥΥΙΟΥΚΑΣ, Α. (2008), *Language Skills, Educational Qualifications and Professional Skills of Migrant Women: Key Findings and Policy Recommendations*, Report WP8, FeMiPol Project.
- ΛΙΑΠΗ, Μ. & ΒΟΥΥΙΟΥΚΑΣ, Α. (2006), *Policy Formation and Policy Implementation Affecting the Integration of New Female Immigrants in Greece*, National Report on Key Informant's Interviews, Report WP2, FeMiPol Project.
- ΣΤΙΛΙΟΥ, Ι. (2007), «Bulgarian Migrant Women Working as Live-in Caregivers of the Elderly: Reflections on "Domestic" and "Public"», *Διεθνής Δημεριδα Gender, Work and the Household, Comparative Perspectives*, Μυτιλήνη, 30-31 Μαρτίου 2007.
- ΒΛΙΟΥ, Δ. (2006), *Analysis of Demand for Female Migrants' Labour: The Greek Case*, Report WP4.1, FeMiPol Project.
- ΖΕΙΣ, Τ. & ΛΙΑΠΗ, Μ. (2006), *Mapping and Analysing Policies: The Greek Case*, Report WP1, FeMiPol Project.